

ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Чеканов Всеволод Юрійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ
e-mail: vsvld1971@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0651-4267>

***Анотація.** У статті порушується актуальне і поширене з одного боку і новаторське з іншого боку питання про співвідношення окремих аспектів української та російської історіографії. Предметом даної статті є порівняння підходів до проблеми історичного простору, розглянуте переважно на прикладі доробків провідних науковців національних історичних шкіл – Михайла Грушевського і Василя Ключевського. У статті обидві історіографії аналізуються як належні не стільки європейській академічній традиції, скільки сформованій наприкінці XIX ст. історіографії національного відродження, що поширилася у слов'янських країнах, які не мали державного суверенітету на той момент. Російська історіографія представляє собою окремий варіант розвитку, оскільки відродженням в її текстах стало відродження не національної пам'яті про втрачену самостійність, а політичного імперіалізму, який потребував ремінісценцій з історичного минулого. Якщо історики країн Центральної Європи ставали ідеологами національно-визвольних рухів, то російські ставали симпатиками і провідниками урядової політики. У статті запроваджена концепція двох способів поводження історика з історичним простором в процесі створення нарації, яка далі використовується при аналізі ключових доробків української та російської історіографії. Створення національних гранд-наративів відноситься до другого способу, притаманного написанню історії спільнот, в якому простір є постійним чинником. В історіографіях національного відродження цей спосіб стає знаряддям актуалізації історичного знання, включенню його в політичний контекст і подальшому активному використанню в боротьбі за простір – уже не в минулому, а в реальному часі.*

***Ключові слова:** просторово-часовий вимір, історичний простір, національне відродження, Україна, Росія.*

Постановка проблеми. До історичного простору ми відносимо локації, в яких розгортається послідовність подій, що ми називаємо історичним процесом. Він відбувається в часі, тому історичний простір і час є взаємозв'язаними поняттями. Вони є формами відображення історичного процесу та утворюють спільний вимір, який можна назвати просторово-часовим [Чеканов, 2025, с. 127]. Події в ньому відображаються двома основними способами.

По-перше, в певних жанрах історичної нарації, наприклад, в біографістиці чи в подієвій історії, стрижнем розповіді є наскрізний сюжет, визначений як тема дослідження і найчастіше відбитий в його назві. Ним може бути, зокрема, маршрут походу або життєвий шлях історичної постаті, котра протягом життя пересувалася

між різними локаціями, іноді доволі хаотично. Для цього способу характерним є те, що сюжет не залежить від локацій, він не прив'язаний до них.

Другий спосіб протилежний першому. Він властивий історіям великих спільнот – етнічних груп, держав, національним історіям тощо. Цьому способу властиве те, що локації здебільшого залишаються незмінними (виключенням є історія єврейського народу, в якій і період його перебування в Палестині, і період розсіяння в діаспорі є однаково важливими). Вони утворюють систему координат, в якій реалізується історія спільноти. Система координат і спільнота виявляються жорстко прив'язаними одна до одної і навіть виявляють ознаки взаємозалежності: простір є не лише географічними рамками, а стає залежним від спільноти, яка його займає. Східний Туркестан і Сінцзян географічно представляють один і той же простір, але історично – ні.

Цей другий різновид історичної нарації складніший за переказ подій: він вимагає постійної уваги до координат, ув'язки їх з подієвою історією. Тут історичний простір, навіть “не залучений” до перебігу подій, стає чинником історичного процесу: багато фактів історії спільноти отримують сенс саме як боротьба за простір. У цій боротьбі були свої переможці і переможені, відповідно, з'являлися опозиції, характерні не для всіх напрямків історичної думки. Ми плануємо розглянути окреслені питання на прикладі провідних науковців української (М.С. Грушевський) і російської (В.О. Ключевський) історіографій.

З початку XIX ст. питання про визначення просторових рамок, а згодом про способи пересування історика в них, стають проблемними в західноєвропейській історіографії. Спершу німецький історик-класицист Л. фон Ранке розширив географічні межі від національних кордонів до смислових рамок, наочно продемонстрованих через простір (“якщо ми *розглянемо* умови античного світу у ранні часи, ми *побачимо* його зайнятим великим числом незалежних народів” і т.д. [Ranke, 1973, p. 169]. Потім його співвітчизник Й.Г. Дройзен запровадив абсолютно нове поняття елліністичного світу. Історики-романтики середини XIX ст. навчилися оживляти історичний простір, “спускаючись” на вулиці, всередину натовпу [Чеканов, 2020, с. 200]. Невдовзі у істориків з'явилася можливість створення широких панорам, віддаляючи погляд на відстань пташиного польоту. З'являється поняття “крила історика” (у О. Дюма в романі “Сорок п'ять”). Історики відчули можливість стати гнучкими, незалежними від рамок, що нав'язувалися недосконалими джерелами або масовою свідомістю з її стандартним мисленням.

Мета статті, з огляду на вищезгадане, полягає в концептуальному дослідженні окресленої проблеми шляхом порівняльного аналізу провідних текстів української та російської історіографій. Висхідна теза розвідки формулюється так: історіографії національного відродження, зокрема українська, формують своє специфічне бачення історичного простору, відмінне від академічної традиції країн Заходу. Воно характеризується поєднанням історичних і політичних питань в одному дискурсі, причому ці останні помітно впливають на його характер. Російська історіографія (окрема від історіографій національного відродження) демонструє окремий варіант розвитку, теж відмінний від академізму західноєвропейської науки, і теж залежний від суспільно-політичної проблематики.

Історіографічний огляд публікацій по нашій темі показує, з одного боку, значну кількість робіт, здебільшого присвячених доробку М.С. Грушевського

(І. Гирич, В. і В. Тельваки, О. Ясь тощо), в меншій мірі – В.О. Ключевського (А. Шапіро), а з іншого – відсутність теоретичного розгляду тих його аспектів, що лягли в основу нашої концепції.

Виклад основного матеріалу. Своєрідний варіант роботи з історичним простором запропонували історики слов'янських країн Центральної Європи, в яких наприкінці ХІХ ст. йшли активні процеси відродження національної, у т.ч. історичної, свідомості у формі “літературно-національних рухів” [Колесник, 2000, с. 204-205]. Сюди можна віднести і українську історіографію. Для істориків, що працювали в парадигмі національного відродження, історичний простір був не просто формою локалізації подій. Він мав динамічний характер, бо не тільки поєднувався з часовими координатами, а відображав мінливу ситуацію націогенезу [Грушевський, 1954, т. 1, с. 1, 15-16]. Рамки її в минулому часто були ширшими за сьогодення, що викликало емоційне ставлення історика до їх скорочення, більш характерне не для класицистів, а для романтиків.

Змістовне наповнення наукової історії України, що писалася в ті роки, залежало від контекстів її висвітлення: наприклад, польсько-литовська доба в аспекті вивчення господарчих реалій висвітлювалася не в географічних рамках України, а в рамках дії Литовського Статуту [Грушевський, 1954, т. 5, с. 137-141]. Те ж відносилось до релігійної історії України: Берестейська унія та процес її впровадження були і залишаються її інтегрованою частиною, однак це не відмінє того, що Брест географічно не відноситься до України, і частина пов'язаних подій теж відбувалася територіально за її межами.

Історіографія національного відродження відкрила ракурс розгляду історичного простору як простору реалізації національного відродження. Він відбувався в нестабільних, часто скорочуваних географічних рамках. Саме факт їх скорочення став причиною того, що національні історичні школи в країнах Центральної Європи створювали такі версії власної історії, в яких локалізації подій не замикалися в минулому як байдужі до сучасності. Навпаки, вони потрапляли в живий зв'язок із сьогоденням, який виражався в ментальному картографуванні [Колесник, 2012], в полемічному застосуванні створених за його допомогою версій історії, в обґрунтуванні ними територіальних претензій, незгоди з анексіями та в інших формах актуалізації історичного знання.

Своєрідний варіант розвитку історієписання в національній парадигмі представляла собою російська історіографія. Не зазнаючи аналогічних політичних обмежень, вона, проте, до межі ХІХ – ХХ ст. не просунулася від розповідної нарації до науково-дослідної. Можна зробити припущення, що в умовах панування “уваровської тріади” в освіті імперії, створення наукових досліджень, що могли поставити її під сумнів, було неможливе. Дійсно, її формулювання викликало до життя не ідейну опозицію, а “державницьку історіографію”, уособлену М.П. Погодіним [Шапіро, 1993, с. 373]. Навіть слов'янофільська історіографія не була такою ідейною опозицією. Автори ставали симпатиками і провідниками державної політики, хоча могли і критикувати окремі її прояви. Крім того, в російській літературній і науковій традиції відомі факти самоцензури авторів, які старанно уникали можливих обвинувачень в нелояльності. Тому не дивно, що найбільш суттєві новації в ній відбувалися на початку ХХ ст. синхронно з українською історіографією, попри те, що та розвивалася в умовах політичного тиску. Розглянути

спільні і відмінні риси обох історіографій доцільно на прикладах М.С. Грушевського (“Історія України-Руси”) та В.О. Ключевського (“Курс русской истории”).

Обидва автори позиціонували свої найбільші праці як історії спільнот. Хоча цілі зовні були подібними, але стартові умови відрізнялися. Попередники Грушевського, наприклад, М.М. Аркас, часто були романтиками-аматорами, і їхні доробки не мали властивостей професійних досліджень. Грушевському довелося будувати свою “Історію України-Руси” не лише як концептуальну працю, але і як зведення основних наукових фактів; приділити збільшену увагу функції інформування читача. Складність завдання перед Грушевським полягала в необхідності поєднання двох способів розповіді в одному дискурсі, причому теоретичні задачі перед автором виходили з реалій українського національного відродження початку ХХ ст., тому кількість смислових рівнів “Історії України-Руси” ставила текст на межу цілісності дискурсу.

На початку 1-го тому автор визначає проблематику своєї праці як “образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те що ми мислимо тепер під назвою українського народу” [Грушевський, 1954, т. 1, с. 1]. Історик ставить просторові рамки твору в залежність від його спрямованості. Його цікавлять “дві великі творчі сили в життю кожного народу – народність і територія” [Грушевський, 1954, т. 1, с. 7-8]. Не випадково у сучасній історіографії Грушевський характеризується не тільки як дослідник, а ширше – як конструктор [Гирич, 2016]. В окремих доробках йому приписується конструювання ментальних карт і зафіксованих ними опозицій “свій–чужий” в українській національній свідомості [Гирич, 2012]. В інших публікаціях такі сюжети, складені з еволюції територіальної основи, назви і образу (“геоконцепти”) поширюються також і на раніші періоди історії України, причому їх еволюція відбувалася об’єктивно [Галь, 2013, с. 94].

Перед Ключевським такого завдання не стояло. Специфіка російської історичної науки визначається тим, що потреби національного відродження не були актуальними в Росії, яка здавна представляла собою самостійну державу. Найбільший вплив на розвиток російської історіографії справили ідеї повноцінності та рівнозначності її національного минулого Європі. Вони не потребували розробки ідеологічних підвалин, відмінних від офіційних, тому Ключевський спокійно обмежувався “малими справами” і засуджував революційний радикалізм [Шапіро, 1993, с. 533-534].

Обґрунтуванню повноцінності Росії він себе і присвятив. Функцію ж інформування ще раніше взяв на себе його найбільший попередник С.М. Соловйов, автор 29-томної “Истории России”. Нарація Соловйова зберігала свою цінність аж до кінця ХХ ст. саме як зведення фактів, тоді як концептуально насичені розділи (доволі нечисленні у нього) застаріли значно швидше – наприклад, “родова теорія”. Тому перед Ключевським стояла простіша мета: розробити власну, не опозиційну державницькій ідеології концепцію російської історії. Необхідність вдруге переповідати речі, розказані до нього, Ключевського не обтяжувала.

Праця Грушевського демонструє ту ж, по суті, проблему, що і праця Соловйова (до речі, теж незакінчена) – неможливість відмовитися від викладу *всіх* фактів, дотичних до *всіх* смислових рівнів сюжету через невизначеність наслідків такої відмови. Тому обидві праці буквально загрузли в масиві відомостей, особливо

в останніх томах при описі пізніх періодів національної історії, добре забезпечених джерелами.

У Ключевського завдання було суто теоретичне: основну проблему історичної науки він сформулював як пошук балансу між “місцевою” та “загальною” історіями [Ключевський, 1987, т. 1, с. 35-37]. Для Грушевського якраз тут і не було проблеми: національний розвиток українського народу показувався ним під дією зовнішніх впливів, тому “місцева” тематика, пов’язана з їх реалізацією, повністю витісняє “загальну”. Росія ж практично ніколи не втрачала державного статусу і сама формувала систему впливів, поширюваних як всередині її, так і на сусідні землі. У викладі Ключевського історичний простір превалює над часом; помітна фрагментарність у відтворенні політичних подій через акцент на більшій значущості соціально-економічного життя. Наприклад, “основним фактом” давньоруської історії автор визначає “колонізацію земель” (внутрішню), а не військово-політичні завоювання зовнішніх територій. В основу періодизації російської історії Ключевський заклав масові міграції [Ключевський, 1987, т. 1, с. 49-51].

Його картина російської історії істотно відрізняється від картини Соловйова. У того схема тісно залежала від наративної бази, наголос в пам’ятках якої був поставлений на політичні події. В основу ж схеми Ключевського покладена провідна ідея, виражена у ментальності і у території. У випадку Росії це ідея внутрішньої колонізації. За словами автора, основою російської історії є “земля”, співвідношенням з якою визначаються інші шаблі історичної реальності: соціальний, політичний тощо [Ключевський, 1987, т. 1, с. 285-287].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показує різницю між підходами М.С. Грушевського і В.О. Ключевського до історичного простору в їхніх основних творах як обумовлену ситуативним становищем української та російської історіографії на межі ХІХ – ХХ ст. У випадку Грушевського поєднання в одному тексті двох способів показу простору випливало з незавершеності дослідних завдань, пов’язаних з функцією інформування читача (згодом автор повернеться до неї в “Ілюстрованій історії України” (1913)), а головне, з необхідністю узгодити їх з потребами формулювання завдань історіографії національного відродження. У випадку ж Ключевського дискурс мав відмінний характер через цілковиту, обумовлену роботою попередників, можливість зосередитися на теоретичних аспектах. Але саме тому Ключевський, попри свої доволі чітко виражені погляди, не спромігся навіть в часи пострадянського ренесансу стати для росіян тим “конструктором” нації, якого українці і сьогодні бачать в постаті Грушевського.

Власне, в доробку цих науковців уже формуються основні параметричні властивості національних історіографій. Вплив Грушевського на наступників мав визначний характер: дискурсивні новації, зокрема у Д.І. Дорошенка, представляли собою не стільки створення альтернативної схеми історії України, скільки корегували ті аспекти, що в нарації Грушевського зазнали негативного впливу через обтяженість тексту різноплановими завданнями. Будучи дипломатом, Дорошенко краще розумівся на зовнішньополітичних аспектах історії України, і виклад їх у нього характеризувався гнучкістю і динамізмом [Дорошенко, 1992, т. 1, с. 213-220]; в ньому не відчувається характерного для нарації “конструктора модерної нації” націоцентризму, який робить виклад зовнішньополітичних подій незграбним. Його

неможливо позбавити від враження, що цілий комплекс міжнародних відносин виник, розвивався і обертався навколо України, а це не зовсім так.

У той же час в російській історіографії сталися зміни, пов'язані з революцією 1917 р. Широке запровадження марксистсько-ленінської ідеології в історичні дослідження супроводжувалося тим, що з 30-х рр. в СРСР практично зникає науковий пошук в історіографії. Натомість, сенсом історієписання стає узгодження викладу історичних подій з панівною ідеологією і з політичними реаліями (в концепції історії СРСР його заснування зображували не лише як закономірний результат політичних процесів у Росії, але і як наслідок процесів на тих історичних просторах, що теж увійшли в СРСР). Історичні контексти при цьому зазнали істотних змін, тому що приналежність просторів сприяла формуванню поняття “народи СРСР”, апріорі надаючи їм додаткового, периферійного значення як молодших співзасновників Союзу.

На цьому тлі самостійні висловлювання російських істориків змінили своє значення: цінність їх теорій заперечувалася чи ставилася під сумнів (наприклад, у випадку М.М. Покровського) і поступово була зведена нанівець. Їх ренесанс у період перебудови носив романтичний характер і принципово не вплинув на процеси в історіографії, які відбувалися уже на інших началах і під іншими впливами.

Список використаних джерел та літератури

Ranke, L., 1973. *The Theory and Practice of History*. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc.

Галь Б., 2013. Геоконцепт “Малоросія” на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип.7. С. 93-109.

Гирич, І., 2016. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип.

Гирич, І., 2012. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.

Грушевський, М., 1954 *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка. Т.1.

Грушевський, М., 1954 *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка. Т. 5.

Дорошенко, Д., 1992. Нарис історії України в 2-х томах. Київ: Глобус. Т. 1.

Ключевский, В.О., 1987. Сочинения в девяти томах. Москва: Мысль. Т. 1. Курс русской истории. Часть 1.

Колесник, І.І., 2012. Ментальне картографування та професія історика: між реальним та уявленим. *Український історичний журнал*. № 5. С. 135-156.

Колесник, І.І., 2000. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Генеза.

Чеканов, В.Ю., 2020. Географічний та хронологічний розподіл історичного матеріалу в романтичній історіографії XIX ст. (на прикладі “Французької революції” Т. Карлайла). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія “Історичні науки”*. Т. 31 (70). № 3. С. 196-202.

Чеканов, В.Ю., 2025. Історичний простір як вимір національної історії в історіографії історії України. Тези доповіді на Міжнародній мультидисциплінарній науковій інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна – м. Ополе, Польща, 20–21 листопада 2025 року). *Світ наукових досліджень*. Вип. 46. С. 127 – 129.

Шапино, А.Л., 1993. Русская историография с древнейших времен до 1917 года: учеб. пособие. Москва: Культура.

References

Chekanov, V.Yu., 2020. Neohrafichniy ta khronolohichniy rozpodil istorychnoho materialu v romantychnii istoriohrafii XIX st. (na prykladi “Frantsuzkoi revoliutsii” T. Karlaila). *Vcheni zapysky*

Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya "Istorychni nauky". T. 31 (70). № 3. S. 196-202. [in Ukrainian].

Chekanov, V.Yu., 2025. Istorychnyi prostir yak vymir natsionalnoi istorii v istoriohrafii istorii Ukrainy. *Tezy dopovidi na Mizhnarodnii multydystryplinarnii naukovii internet-konferentsii (m. Ternopil, Ukraina – m. Opole, Polshcha, 20–21 lystopada 2025 roku). Svit naukovykh doslidzhen. Vyp. 46. S. 127 – 129. [in Ukrainian].*

Doroshenko, D., 1992. Narys istorii Ukrainy v 2-kh tomakh. Kyiv: Hlobus. T. 1. [in Ukrainian].

Hal B., 2013. Heokontsept "Malorosii" na mentalnykh mapakh XVIII – pershoi polovyny XIX st. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky. Vyp.7. S. 93-109. [in Ukrainian].*

Hrushevskiy, M., 1954 Istoriiia Ukrainy-Rusy. Niu-York: Knyhospilka. T.1. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M., 1954 Istoriiia Ukrainy-Rusy. Niu-York: Knyhospilka. T. 5. [in Ukrainian].

Hrych, I., 2012. Mizh naukoiu i politykoiu. Istoriohrafichni studii pro vchenykh-kontseptualistiv. Ternopil: Navchalna knyha–Bohdan. [in Ukrainian].

Hrych, I., 2016. Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Klyuchevskiy, V.O., 1987. Sochineniya v devyati tomah. Moskva: Myisl. T. 1. Kurs russkoy istorii. Chast 1. [in Russian].

Kolesnyk, I.I., 2000. Ukrainska istoriohrafiiia (XVIII – pochatok XX stolittia): navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakladiv. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I.I., 2012. Mentalne kartohrafuvannia ta profesiia istoryka: mizh realnym ta uiavlennym. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5. S. 135-156. [in Ukrainian].*

Ranke, L., 1973. The Theory and Practice of History. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc. [in English].

Shapiro, A.L., 1993. Russkaya istoriografiya s drevneyshih vremen do 1917 goda: ucheb. posobie. Moskva: Kultura. [in Russian].

HISTORICAL SPACE IN UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES: COMPARATIVE ANALYSIS

Vsevolod Chekanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of State, Law and Humanities

V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv

Abstract. *The article is dedicated to the issue of two facets one of which is rather traditional and actual in modern times and the other is kind of novelty in historian science up to date. The whole is the problem of balance between Ukrainian and Russian historiography taken in certain aspects. What is new is the concentration on the issue of historical space viewed and exemplified with the texts by prominent national historians – Mykhailo Hrushevsky in Ukraine and Vasily Kluchevsky in Russia. In the article both personalities are viewed not as ones belonging to Western academic tradition; they are identified as representatives of national renaissance historiography established in countries of Central Europe by the end of XIXth century to memorialize the lost sovereignty and to call forth the national liberation movements. Russian historiography is the separate variant because it developed not upon the memories of lost independence but upon the growing political imperialism which needed reminiscences from the past. Thusly Russian historians were supporters of state policy. The article comprises the new concept of two ways of deal with space in historiography. National grand narratives belong to the second way inherent to the writing histories of big communities. History of communities (nations first of all) pays attention to the space as permanent factor. It never disappears from view of writers. In the national renaissance historiographies it was possible to actualize historical knowledge and to remake it as effective instrument of use in other contexts, mainly political. Its further development spreads to ideological background of the fight for territories – not in past but in real contemporary time.*

Keywords: *space and time dimension, historical space, national renaissance, Ukraine, Russia.*
